

**ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВИРАЖЕННЯ КАТЕГОРІЇ
ТЕМПОРАЛЬНОСТІ В ПАРЕМІЙНОМУ ДИСКУРСІ
(НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ТА ПОЛЬСЬКОЇ МОВ)**

Марія Колечко, кандидат філологічних наук, доцент кафедри слов'янських мов
Ганна Попадинець, кандидат філологічних наук, доцент кафедри слов'янських мов
Дрогобицького державного педагогічного університету
імені Івана Франка

**ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
ВИРАЖЕННЯ КАТЕГОРІЇ ТЕМПОРАЛЬНОСТІ В
ПАРЕМІЙНОМУ ДИСКУРСІ (НА МАТЕРІАЛІ
УКРАЇНСЬКОЇ ТА ПОЛЬСЬКОЇ МОВ)**

У статті визначаються основні типи часових значень, характеризуються морфологічні та лексичні засоби вираження функціонально-граматичної категорії темпоральності, аналізуються особливості функціонування мовних часових засобів у складі прислів'їв, приказок і приказок української та польської мов.

Постановка проблеми. Категорія часу – одна з найважливіших у понятійній картині світу: час є однією з двох форм існування матерії. Дійсність – об'єктивно існуюча матерія, і форми її виявлення, зокрема час, є нескінченними. Однак людина сприймає час в його окремих виявах, як певні проміжки, протягом яких з'являються, існують і переходять у небуття предмети і явища об'єктивного світу – граничні прояви нескінченної матерії.

Народні вирази з темпоральною семантикою широко представлені у паремійних системах слов'янських мов. Малі фольклорні жанри є яскравим асоціативно-художнім засобом вираження певної структурної схеми часу, яка існує у людській свідомості, в усіх її типах (побутовому і філософському, релігійному і художньому).

Необхідність усвідомлення реального плину часу, визначення принципів розміщення подій на часовій осі й адекватної передачі такої інформації засобами мови зумовлює посилену увагу науковців до опису, систематизації й типологічного зіставлення образно-мовних одиниць з темпоральною семантикою.

Аналіз останніх досліджень. У сучасних лінгвістичних дослідженнях значна увага приділяється докладному аналізу категорії аналізу категорії часу в аспектах функціональної граматики, питанням інтепретації, мовленнєвої реалізації часових значень і структурно-функціональної характеристики темпоральних мікрополів. Проблема вираження темпоральності на мовному рівні займає важливе місце у роботах Т. Булигіної, М. Всеволодової, О. Бондарка, Є. Яковлевої, І. Вихованця, Т. Голосової, С. Єрмоленка.

Метою статті є дослідження та класифікація мовних засобів вираження темпоральності, які

функціонують в українських і польських усталених виразах.

Виклад основного матеріалу. Існування лінгвальних засобів, пов'язаних із вираженням поняття часу, зумовлене певними чинниками. Мова йде, по-перше, про відображення у системі мови результатів засвоєння людиною часової структури дійсності (гносеологічний аспект), що є результатом виконання мовою експресивної функції. По-друге, є потреба адекватної передачі індивідуального розуміння часової структури дійсності за допомогою відповідних мовних засобів (комунікативний аспект). Крім цього, природна людська мова як продукт і одна з форм існування матерії має свої просторово-часові характеристики (онтологічний аспект).

Народні метафоричні формули як особливий, асоціативно-образний, спосіб осягнення та осмислення дійсності дають можливість називати й оцінювати ситуації, реалії та відношення до них через конкретний образ-символ. Тому прислів'я і приказки як частина національної образно-номінативної картини світу є цікавим матеріалом для вивчення принципів відображення категорії об'єктивного часу в мовленні як виразника суб'єктивного мислення.

У функціональному аспекті в різних мовах спостерігається спеціалізація одиниць різних рівнів з точки зору способів передачі часового змісту. Слова з темпоральним значенням вносять різне смислове навантаження в загальну семантику висловлювання. У реченні спостерігається взаємодія лексичних та граматичних засобів, коли мовні одиниці частково втрачають свою самостійність, утворюючи нову структуру з властивим їй часовим значенням. Синтаксичний час наявний у всіх без винятку прислів'ях та приказ-

ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВИРАЖЕННЯ КАТЕГОРІЇ ТЕМПОРАЛЬНОСТІ В ПАРЕМІЙНОМУ ДИСКУРСІ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ТА ПОЛЬСЬКОЇ МОВ)

ках, оскільки кожне речення є конкретною реалізацією абстрактної синтаксичної структури.

Часова віднесеність може бути виражена синтаксичною структурою речення з іменним присудком. Наприклад: *Літо собироха, а зима прибероха*; *Весна нависна* [див.8]*; *Czas krótki jest dla tych, którzy godzin nie liczą, a dla leniuchów zawsze długi* [див. 9]*. Наведені синтаксичні одиниці виражають значення теперішнього часу. Така ж темпоральна семантика характерна для різних типів номінативних речень і для деяких різновидів безособових та інфінітивних. У всіх випадках значення теперішнього часу виражає синтаксична структура речення, незалежно від того, чи є співвіднесеність з минулим і майбутнім часом дієслова-зв'язки, чи немає. У польській мові в реченнях такого типу дієслово-зв'язка у теперішньому часі зазвичай представлене.

Грамаптичне ядро темпоральності – категорія часу дієслова – в українській і польській мовах є системою, точніше, сукупністю систем, протиставлених рядів грамаптичних форм, які використовуються для вираження відношення дії до моменту мовлення або до часу іншої дії.

Система часових форм дієслова в сучасних слов'янських мовах складається з чотирьох підсистем. Із них основна, центральна, включає до свого складу особові форми дієслова дійсного способу. Це ядро усієї системи, яке широко представлено у народних виразах: укр. – *Буде, то буде, а не буде, то як собі хоче; То буде, як на камені пісок зійде; Чому бути, тому не минути; Буває всяк, буває так, буває й ніяк; Що буває, те й минає; Що без нас було – чули, що при нас буде – побачимо*; пол. – *Na dwoje babka wróżyła; Kto cudzego nie szanuje i swojego mieć nie wart; Kto na cudzym skąpy, swego nigdy nie udzieli; Szczodry z cudzego majątku nie straci; Kręci jak Cygan słonkiem; Czas ucieka, śmierć goni, wieczność czeka*.

Часові форми дійсного способу виражають те чи інше відношення до моменту мовлення. Необхідно розрізнити позамовний момент мовлення і його відображення в мові. Позамовний момент мовлення – елемент реального часу. У кожному конкретному висловлюванні він виступає як момент мовлення мовця або того, чие мовлення він передає. Мовним відображенням поняття про “момент мовлення” є грамаптична точка відліку. Це елемент мовної системи, він входить до самої системи часових форм дієслова як ознака, яка

лежить в основі протиставлення компонентів цієї системи. Кожна часова форма дійсного способу містить у своєму грамаптичному значенні певне відношення до цього орієнтиру. У мовленні, у конкретному висловлюванні мовець, визначаючи час дії, орієнтується на момент свого висловлювання або на інший момент позамовного часу.

У системі часових форм вираження структури темпоральних відношень здійснюється за допомогою особових форм дієслова, при цьому, як зазначає О. Бондарко, темпоральні лексичні засоби в цілому не є типізованими показниками абстрактних часових відношень [3, 20 – 21].

Разом із категоріями особи, способу, стану, грамаптична категорія часу передає ширшу грамаптичну ознаку – предикативність, якою виражається відношення змісту повідомлення до дійсності. Ця головна ознака речення визначає можливість передачі темпоральної семантики формами умовного й наказового способів дієслова.

Дія, виражена формою умовного способу, набуває ту чи іншу часову віднесеність у певному контексті. Зокрема, позначена дія може співвідноситися із планом теперішнього, минулого або майбутнього часу, про що яскраво свідчать досліджувані образно-мовні одиниці: укр. – *Був би по-слом, якби не вдався ослом; Їв би очима, та живіт не приймає; Їв би пальниці, та зубів чортма; Коли б сир, мука та масло – пироги б напекла, солі позичила б, а води й сама принесла б*; пол. – *Gdyby kwoka nie gdakała, aniby kto wiedział, że jajko zniosła; Gdyby kózka nie skakała, to by nóżki nie złamała*.

Форми наказового способу в прямому, імперативному вживанні, передають темпоральність, обмежену планом майбутнього, що впливає із самого значення спонування. В позаімперативному вживанні цих форм позначувані ними дія може бути віднесена не лише до майбутнього часу, а й до теперішнього і до минулого: укр. – *Добре роби, доброго й кінця дожидай; Берись дружно – не буде сутужно; Не гляди початку, гляди кінця; Згинай галузку, поки молода; Сій гречку і просо, не будеш ходити босо; Вимети сміття перш за своєї хати, а опісля заглядай в чужу; Тягни рядно, на двох одно; Нехай буде так, як скажуть люди*; пол. – *Póki nie umiesz, póty się ucz; Kuj żelazo, póki gorące; Niech Bóg broni, kiedy dwóch trzeciego goni; Bój się w styczniu wiosny, bo marzec zazdrośny; Co robisz, rób dobrze, więcej ci nie trzeba*.

* Українські приклади подаються за збіркою “Прислів'я та приказки” : В 3 кн. / Упоряд. М. Пазяк. – К.: Наук. думка, 1989; Польські приклади подаються за збіркою “Przysłowia polskie” / Red. W. Głuch. – Wrocław: EUROPA, 2006.

ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВИРАЖЕННЯ КАТЕГОРІЇ ТЕМПОРАЛЬНОСТІ В ПАРЕМІЙНОМУ ДИСКУРСІ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ТА ПОЛЬСЬКОЇ МОВ)

Синтаксичною особливістю конструкцій з дієсловами наказового способу є їх поєднання з іменниками у кличний формі: *Танцюй, враже, як пан скаже / Pomyśl dobrze, głowo, nim wymówisz słowo*. Відсутність у контексті лексеми зазначеній формі може компенсуватися загальною мовною ситуацією, монологічною організацією мовлення, зверненого до слухачів: укр. – *Будьте спокійні, як порося в мішку; Не пускай лиса в курник, а вовка в кошару; Не вчи орла літати, а рибу плавати*; пол. – *W kwiecień nasienie miej, orz, bronuj i siej*.

Лексикографічний аналіз семантичної структури темпоральних лексем ілюструє багатство форм, достатньо складне структурне, якісне та кількісне розмаїття часової картини світу, яка представлена змістовим компонентом мовних одиниць.

Значне місце у системі темпоральних засобів займають лексичні показники типу зараз, сьогодні, завтра, вчора, давно, рік тому, через два тижні тощо. Лексичні часові одиниці (темпоральні лексеми) у складі прислів'їв і приказок виконують функцію додаткової конкретизації тих узагальнених темпоральних відношень, котрі виражені граматичними формами часу дієслова: укр. – *І завтра день буде; Завтра, як сонце вгріє; Що нині опустиш, того й завтра не доженеш; Що маєш завтра зробити, то зроби сьогодні; а що маєш з'їсти нині, то лиши на завтра*; пол. – *Dziewczyzna dziś oszuka, a jutro szuka*. Виражена часовою формою дієслова темпоральна віднесеність у подібних прикладах утворює тло, на яке накладається семантика лексичної одиниці. У значній кількості паремій темпоральні лексеми виступають як структурно обов'язковий компонент метафоричного виразу, без якого він не може існувати: укр. – *Сьогодні густо, а завтра пусто; Сьогодні за гроші, а завтра так; Сьогодні пан, а завтра пропав; Краще яйце сьогодні, ніж завтра курка*; пол. – *Czas to pieniądz*. Номінативно-образні одиниці досліджуваного типу часто включають до свого складу іменники на позначення події або ситуації: укр. – *Де весілля, там і свиня буде; На день весілля, а довіку клопоту; Весілля година – а біди до смерті*; пол. – *Człowiek do śmierci się uczy, a głupim umiera; Młodsza żona prowadzi do śmierci, starsza do rozumu*.

З точки зору морфологічних властивостей набір лексичних темпоральних елементів в українській та польській мовах достатньо різноманітний: прислівники з часовим значенням типу зараз, сьогодні, завтра, вчора, давно, рано, пізно, завжди, ніколи, іноді, часом: укр. – *Хто вранці*

рано встає, тому Бог дає; Хто пізно стає, у того хліба не стає; пол. – *Lepiej późno niż wcale; Złote ręce zawsze potrzebne*.

В українських і польських усталених виразах зустрічаємо випадки вживання субстантивів, утворених від прислівників з темпоральною семантикою: укр. – *Один зараз краще трьох потім; Одне сьогодні краще трьох завтра*; пол. – *Kto o jutrze pamięta, temu dziś nie brakuje*.

Чисельною групою у зіставлюваних мовах представлені прислів'я та приказки, в яких структурно-смысловим центром виступають іменники з темпоральною семантикою на позначення різних часових відрізків: час, пора, година, день, вік, назви місяців, пір року, днів тижня, часових відрізків доби тощо. Мовознавці Є. Яковлева та М. Кронгауз говорять про дихотомію циклічного і лінійного часу, яка знаходить своє відображення у мові. За цією ознакою, наприклад, протиставляються слова пора і час: лексема *пора* називає фазу "космологічного циклу", який багаторазово реалізується у природі та в житті людей; лексема *час* асоціюється з лінійною моделлю часу [7, 73].

Українські та польські лексикографічні джерела фіксують велику кількість паремій із зазначеними номенами: укр. – *Час, мов віз, з гори чухра, його не доженеш; Все на світі до пори до часу; І за доброї години очідай лихої днини; Проти віку нема ліку; Рік не вік; Листопад вересню онук, жовтню син, зимі рідний брат*; пол. – *Strata czasu największą jest stratą; Wszystkiego kupisz za pieniądze prócz czasu; Czas krótki jest dla tych, którzy godzin nie liczą, a dla leniuchów zawsze długi; Kiedy styczeń najostrzejszy, tedy roczek najplodniejszy*.

Серед прислів'їв і приказок, до складу яких входять лексеми з часовим значенням, спостерігаємо наявність семантичних еквівалентів (відповідників) у досліджуваних мовах: *Всякому овочеві свій час / Każda robota ma swój czas; Одно літо лінше як сто зим / Lepsze jedno lato niż dwie zimy; Літо запасає, а зима з'їдає / Co się w lecie zarobi, tym się w zimie żyje*, що свідчить про близькість паремійних систем співвіднесених мов.

В окрему підсистему темпоральних показників можна виокремити назви свят як потенційний засіб вираження часових значень. В українському та польському фольклорі з назвами свят пов'язані не лише народні прикмети, звичаї, певні цикли сільськогосподарських робіт, але й конкретні часові відрізки і дати. Наприклад: укр. – *На Юрія ворона у житі сховається; По Петру і по теплу; Після Івана Купала не треба жупана; Прийшов Спас, держи рукавички про запас*; пол. – *Boże Narodzenie po wodzie, Wielkanoc*

